

Sławoj Tanaś

Uniwersytet Łódzki

Instytut Geografii Miast i Turyzmu

slatan@geo.uni.lodz.pl

ZNACZENIE LUDOBÓJSTWA I TERRORU W TURYSTYCE POZNAWCZEJ

Zarys treści: Autor zwraca uwagę na wpływ aktów terroru i zbrodni wojennych na regresję i rozwój turystyki. Ataki terrorystyczne, ofiarami których są turyści, oraz zbrodnie wobec ludności cywilnej ograniczają lub całkowicie hamują rozwój turystyki. Terroryzm jest więc barierą rozwoju gospodarki turystycznej. Z czasem jednak pamięć o zbrodni i jej ofiarach, w wyniku podjętych działań dokumentujących i upamiętniających, może stać się impulsem do organizowania przestrzeni, które będą odwiedzane w ramach podróży turystycznych lub krajoznawczych.

Słowa kluczowe: tanatoturystyka, terroryzm, ludobójstwo, pamięć, przestrzeń turystyczna.

1. WSTĘP

Przekaz informacyjny odgrywa istotną rolę w kształtowaniu potrzeb i motywów turystycznych, które częstokroć są odmienne od tych sprzed lat. Za przykład mogą posłużyć podróże turystyczne do miejsc, które jeszcze w połowie XX w. uznane były za nieturystyczne, m.in. ze względów bezpieczeństwa, braku infrastruktury i zagospodarowania turystycznego, ograniczeń politycznych lub komunikacyjnych.

W latach 80. minionego wieku zaczęto odnotowywać podróże poznawcze do miejsc, w których nastąpił w stosunkowo nieodległej przeszłości akt terroru lub zbrodni wojennej. Choć podróże do miejsc terroru, ludobójstwa czy zdarzeń zbrojnych mają dłuższą historię, to wycieczki w celu poznania miejsca zbrodni, o której pamięć, szczególnie wśród miejscowej społeczności, jest nadal żywa i wywołuje silne emocje, były i są kontrowersyjną nowością (SHARPLEY, STONE 2009, STONE 2012). Potrzeba tego typu podróży może wynikać z różnych motywów, np. z potrzeby oddania czci ofiarom, empatii wobec nich i ich bliskich czy upamiętnienia faktu zbrodni. Potrzeby turystów mogą mieć jednak charakter czysto emocjonalny, np. chęć dotarcia do miejsca naznaczonego złem, okrucieństwem, mającego etykietę miejsca niebezpiecznego lub zakazanego, budzącego strach i odrazę.

W świecie tego typu turystykę opisują najczęściej pojęcia *dark tourism* (LENNON, FOLEY 2000) i *thanatourism* (SEATON 1996), czyli mroczna (ciemna) turystyka i tanatoturystyka (TANAŚ 2006). W literaturze anglojęzycznej można napotkać całą gamę określeń opisujących podróże do miejsc o mrocznej historii, m.in.: *black spot tourism*, *slavery tourism*, *genocide tourism*, *war tourism*, *battlefield tourism*, *terror tourism*, *phenix tourism*, *death tourism*.

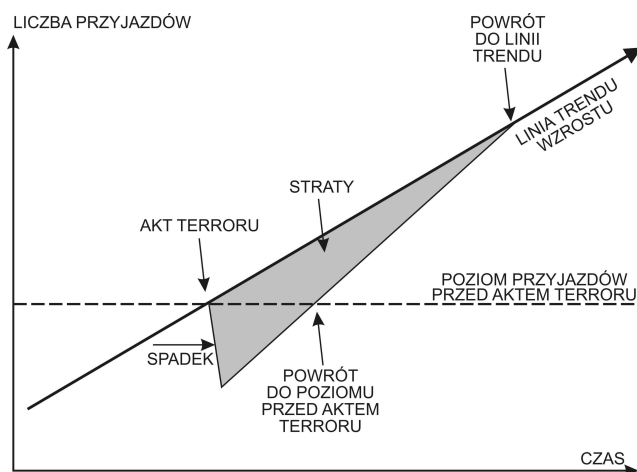
Konflikty zbrojne i terroryzm należą do grupy czynników mających wpływ na ograniczenie lub regresję ruchu turystycznego. Pozostałe to m.in. czynniki społeczne (przestępczość, różnice kulturowe), polityczne (konflikty na tle politycznym lub religijnym), zdrowotne (epidemie, choroby zakaźne), przemysłowe (zagrożenia chemiczne i jądrowe) i środowiskowe (klęski żywiołowe). Głównym powodem takiego stanu rzeczy jest brak możliwości zagwarantowania bezpieczeństwa turystom i organizatorom podróży oraz utrudnienia logistyczne w zorganizowaniu pobytu turystycznego na obszarach niebezpiecznych.

Do czynników ograniczających rozwój turystyki należy również zaliczyć bariery natury etycznej (STONE 2012). Czy turysta realizując cele poznawczo-

-turystyczne powinien odwiedzać miejsca, w których cierpią i giną ludzie, jednocześnie obserwując skutki przemocy, niekoniecznie łącząc pobyt z celami wyższymi, chociażby takimi jak pomoc humanitarna?

Najczęściej, ze względów bezpieczeństwa lub politycznych, turyści są w takich sytuacjach izolowani od świata zewnętrznego, są kwaterowani w zamkniętych, bezpiecznych ośrodkach, podróżują w konwojach chronionych przez uzbrojone jednostki policyjne, wojskowe lub wyspecjalizowane, obserwując rzeczywistość z „bezpiecznej” odległości, choć w bezpośrednim z nią kontakcie. W takich sytuacjach można mówić wręcz o teatralizacji cierpienia ludzkiego.

We współczesnym świecie turystyka jest uważana za jeden z najbardziej dochodowych sektorów gospodarki. W roku 2012 wygenerowała 9% światowego PKB oraz 6% eksportu najsłabiej rozwiniętych państw, przynosząc rocznie 1,3 bln dolarów wpływów z eksportu, przy 1,035 mld przyjazdów turystów zagranicznych. Jedno na 12 miejsc pracy na świecie jest zorganizowane w sektorze turystyki. W roku 2012 wzrost przyjazdów turystów zagranicznych w stosunku do ubiegłego roku był silniejszy w gospodarkach rozwijających się (+4,3%). W Afryce wzrost osiągnął 6%, po sporym – 9-procentowym spadku w Afryce Północnej w 2011 r., głównie ze względu na niepokoje polityczne. W roku 2011 wyraźnie obserwowano spadek przyjazdów do Tunezji (-31%) i Egiptu (-32%) w stosunku do 2010 r., będący konsekwencją niepokoїв politycznych i aktów przemocy. Podobny trend obserwowano w 2011 r. w Jordanii (-6%), Libanie (-24%), Palestynie (-14%) i Syrii (-41%) (UNWTO 2013).

Rys. 1. Schemat spadku i wzrostu ruchu turystycznego po akcie terroru

Źródło: opracowanie własne na podstawie Ch. EDMONDS, J. MAK (2006)

Sektor turystyki jest jednym z głównych działów wielu gospodarek świata, w szczególności krajów

o niestabilizowanej sytuacji społeczno-politycznej i słabo rozwiniętych gospodarczo, lecz atrakcyjnych z perspektywy realizowania potrzeb turystycznych. Przytoczone wyniki przyjazdów zagranicznych w roku 2011 i 2012 tylko w Afryce Północnej pokazują, jak turystyka jest wrażliwa na niepokoje polityczne i brak bezpieczeństwa wynikające z działalności terrorystycznej, zbrojnej i kryminalnej.

Akty przemocy, wojna i terrorizm z pewnością ograniczają ruch turystyczny w relatywnie krótkich okresach. Na zmiany w ruchu turystycznym w regionie Azji Południowo-Wschodniej, jakie były konsekwencją ataku terrorystycznego na Światowe Centrum Handlu w Nowym Jorku (WTC) w 2001 r. wskazują Ch. EDMONDS i J. MAK (2006). Autorzy jednoznacznie wykazują, że ruch turystyczny w perspektywie krótkiego okresu spada, lecz z czasem powraca do wcześniej wyznaczonego trendu. Niestety wiążą się z tym znaczne straty finansowe w wielu sektorach gospodarki (rys. 1).

W dłuższej perspektywie akty przemocy (ludobójstwa, terroru) mogą zostać upamiętnione w przestrzeni geograficznej poprzez symbole – pomniki, mogiły, muzea czy parki tematyczne (historyczne). Zdarzenia tego typu mogą stać się impulsem do rozwoju historycznego waloru związanego z aktem przemocy, z czasem ewoluują do atrakcji turystycznej i produktu turystycznego. Możemy mówić wówczas o powstaniu przestrzeni pamięci lub przestrzeni symbolicznej wielokrotnie odwiedzanej poznawczo przez turystów.

2. LUDOBÓJSTWO I TERROR JAKO BARIERA ROZWOJU RUCHU TURYSTYCZNEGO

W drugiej połowie XX i na początku XXI w. w dobie intensywnego rozwoju gospodarczego świata, w tym turystyki, wciąż mamy do czynienia z konfliktami zbrojnymi, niejednokrotnie skutkiem których są akty zbrodni wojennych i ludobójstwa. Niepokoje wojenne skutecznie odstraszały potencjalnych turystów, choć zdarzają się wyjazdy na obszary konfliktów w celu bezpośredniego kontaktu „turysty” z rzeczywistością wojenną (współcześnie jest to m.in. pogranicze Korei Pn. i Pd., Syria, Afganistan, Pakistan, Irak).

Istotna dla opisywanego problemu jest skala współczesnych zbrodni wobec ludzkości, które, zgodnie z postawioną tezą, stanowią czynnik znacznie lub całkowicie ograniczający ruch turystyczny. Niestety stosunkowo nieodległe zbrodnie ludobójstwa miały i mają miejsce na obszarach posiadających znaczące walory turystyczne (BEECH 2009). Akty ludobójstwa w ostatnim półwieczu miały miejsce m.in. w Bangaldeszu,

Kambodży (zbrodnie ludobójstwa popełnione przez Czerwonych Khmerów), północnym Iraku (masakra Kurdów), byłej Jugosławii (masakra w Srebrenicy), Rwandzie (konflikt między Tutsi i Hutu), Darfurze (konflikt w Sudanie), Syrii (wojna domowa) i na wielu innych obszarach Afryki i Azji (BRUNETEAU 2005). Turystyka do miejsc dokumentujących ludobójstwo w anglojęzycznej literaturze przedmiotu nosi nazwę *genocide tourism* (turystyki ludobójstwa) (BEECH 2009).

W drugiej połowie XX w. wyłonił się nowy, nieznany wcześniej, cel militarny – ludność cywilna, która nie miała żadnych związków z linią frontu ani świadomej łączności z konfliktem wojennym. W grupie ludności cywilnej, atakowanej na całym świecie, znaleźli się w latach 60. ubiegłego stulecia również turyści, którzy stali się celem bojówek terrorystycznych, partyzantów i kryminalistów porywających lub uśmiercających ludzi dla rozgłosu, osiągnięcia własnych celów politycznych lub korzyści majątkowych.

Terroryzm jest formą przemocy politycznej polegającej na stosowaniu morderstwa lub zniszczenia (albo groźbie zastosowania takich środków) w celu wywołania szoku i ekstremalnego zastraszenia jednostek, grup, społeczeństw lub rządów, czego efektem mają być wymuszenia pożądanych ustępstw politycznych, sprowokowanie nieprzemyślanych działań i zademonstrowanie własnych politycznych przekonań (BOLECHÓW 2002, s. 35). W przypadku ataków na turystów możemy mówić o terroryzmie międzynarodowym, angażującym obywateli lub terytorium więcej niż jednego kraju. Terroryzm religijny może godzić w turystykę pielgrzymkową. Terroryzm wewnętrzny godzi w mieszkańców państwa stosującego terror polityczny.

Turystyka przyjazdowa i wyjazdowa jest bardzo podatna na niestabilność polityczną, np. wojny, akty przemocy, zamieszki, przewroty czy strajki. Przykłady najkrwawszych i najbardziej spektakularnych ataków terrorystycznych wobec turystów wskazują, że niestabilność polityczna jest jednym z elementów, który niszczy turystykę w dowolnym miejscu świata. Terrorysty za cel ataków wybierają często hotele, restauracje, bary, kluby, dworce, a więc miejsca odwiedzane przez turystów zagranicznych (tab. 1). Podstawowym zadaniem terroryzmu jest wywołanie strachu wśród potencjalnych ofiar (często turystów lub pielgrzymów), mających pośredni lub bezpośredni wpływ na działania strony atakowanej (*Encyklopedia terroryzmu* 2004, s. 13).

W XX w. terroryzm stał się akceptowaną taktyką powstańczą, szczególnie w krajach rozwijających się na obszarach kolonialnych Afryki i Azji Południowej, gdzie celem ataków stały się osoby przyjezdne. W krajach wysoko rozwiniętych terroryzm rozwinął się m.in. za sprawą baskijskiej organizacji terrorystycznej ETA (Kraj Basków i Wolność) oraz Irlandzkiej Armii

Republikańskiej (IRA), które również atakowały cele turystyczne (np. ETA w 1996 r. rozpoczęła zmasowane ataki na kurorty turystyczne Hiszpanii, w tym na Majorce, a IRA podkładała bomby w centrach rozrywki i restauracjach na obszarze Wielkiej Brytanii). Od lat 70. Front Wyzwolenia Narodowego Korsyki (FLNC) atakuje kompleksy turystyczne na Korsyce.

W latach 60. i 70. XX w. organizacje palestyńskie zainteresowały się transportem lotniczym, wydarzeniami sportowymi i centrami ruchu turystycznego jako łatwymi celami ataków o znaczeniu międzynarodowym w wojnie z Izraelem. Ataki na izraelskie cele turystyczne mają miejsce do dziś (najczęściej w Jerozolimie, Tel Awiwie, Hajfie). Początek nowoczesnego terroryzmu międzynarodowego symbolizuje porwanie przez Ludowy Front Wyzwolenia Palestyny (LFWP) izraelskiego samolotu lecącego z Rzymu do Tel Awiwu 22 lipca 1968 r. Samoloty porywano wcześniej, ale to porwanie było pierwszym dokonany w celu nagłośnienia własnej rewolucyjnej propagandy. Nowatorska taktyka LFWP miała stać się w kolejnych latach wielokrotnie naśladowana.

Kolejna fala terroru związana była z rozwojem fundamentalizmu islamskiego, którego głównym ośrodkiem stał się pod koniec dekady Iran. Podobne działania podjęły ugrupowania partyzanckie w Ameryce Łacińskiej i Azji Południowej, atakując cele turystyczne lub uprowadzając turystów dla rozgłosu czy pozyskania środków finansowych na walkę zbrojną. Niejednokrotnie porwań turystów dokonywały kartele narkotykowe w wojnie z miejscową władzą.

Od 1975 r. Ormiańska Tajna Armia na rzecz Wyzwolenia Armenii (ASALA) atakowała przez 10 lat biura linii lotniczych. W latach 90. miały miejsce ataki w Turcji (wcześniej również na Cyprze). Były to uprowadzenia turystów lub zamachy na hotele i restauracje w miejscowościach wypoczynkowych, przeprowadzane m.in. przez członków Partii Pracujących Kurdystanu. W Egipcie w latach 90. jednym z głównych celów islamistycznego terroru byli turyści. Pomijając tradycyjną niechęć fundamentalistów do szerzenia „zachodniej kultury” na islamskiej ziemi, gospodarka turystyczna jest jednym z najważniejszych źródeł dochodów budżetowych Egiptu. W październiku 1992 r. bojownicy islamscy zorganizowali zasadzkę na autobus turystyczny zabijając jedną i raniąc kilka osób. Zabita kobieta była pierwszym cudzoziemcem zamordowanym w Egipcie w latach 90. XX w., rozpoczynając tym samym serię ataków na zagranicznych turystów mających dać rozgłos medialny egipskim bojownikom walczącym z ówczesnym reżimem Hosniego Mubaraka.

W marcu 1993 r. walczący islamiści nakazali wszystkim cudzoziemcom wyjazd z kraju. Rozpoczęto liczne ataki na turystów, realizując plan załamania gospo-

T a b e l a 1. Wybrane ataki terrorystyczne wobec turystów

Data	Miejsce ataku	Opis zdarzenia
05.03.1970	Tel Awiw (Izrael)	Atak na Hotel Savoy w Tel Awiwie
13.02.1978	Sydney (Australia)	Zamach na hotel Hilton w Sydney
02.11.1979	Mekka (Arabia Saudyjska)	Zajęcie Wielkiego Meczetu w Mekce przez islamskich terrorystów
26.09.1980	Monachium (Niemcy)	Zamach bombowy podczas Oktoberfest
07.10.1985	Aleksandria (Egipt)	Porwanie statku Achille Lauro
22.09.1989	Deal (Anglia)	Wybuch bomby podłożonej przez IRA w ośrodku wczasowym Royal Marines w Deal
18.04.1996	Giza (Egipt)	Zastrzelenie przez islamistów w pobliżu piramid w Gizie greckich turystów, których wzięli za Izraelczyków
28.07.1996	Atlanta (USA)	Wybuch bomby w czasie koncertu Atlanta Olympic Games
18.09.1997	Kair (Egipt)	W zamachu przed Muzeum Egipskim zginęli niemieccy turyści
17.11.1997	Lukсор (Egipt)	Atak na turystów w Luksorze
15.10.1997	Kolombo (Sri Lanka)	Atak na Hotel Galedari Meridian
11.09.2001	Nowy York (USA)	Atak na Światowe Centrum Handlu (WTC)
23–26.10.2002	Moskwa (Rosja)	Atak czeczeńskich terrorystów na Centrum Teatralne na Dubrowce w Moskwie
28.10.2002	Mombasa (Kenia)	Zamach na hotel i turystów izraelskich oraz próba zestrzelenia samolotu w Mombasie
12.10.2002	Kuta (Bali - Indonezja)	Dwa zamachy bombowe na bar i klub
16.05.2003	Casablanca (Maroko)	Atak samobójczy
05.08.2003	Dżakarta (Indonezja)	Atak bombowy na Hotel Marriott
11.03.2004	Madryt (Hiszpania)	Zamachy bombowe w pociągach podmiejskich w Madrycie
07.10.2004	Taba (Egipt)	Zamach bombowy w Tabie w Egipcie
23.07.2005	Sharm El Shejk (Egipt)	Zamachy bombowe w Szarm El-Szejk
11.07.2006	Srinagar, Jammu, Kashmir (Indie)	Zamachy bombowe na turystów
24.04.2006	Dahab (Egipt)	Zamachy bombowe w Dahab
31.12.2006	Bangkok (Tajlandia)	Zamachy bombowe w Bangkoku
20.09.2008	Islamabad (Pakistan)	Zamach na hotel Marriott
26–29.11.2008	Bombaj (Indie)	Ataki na hotele w centrum Bombaju
17.07.2009	Dżakarta (Indonezja)	Wybuchy bomb w luksusowych hotelach Marriott i Ritz-Carlton
18.07.2012	Burgas (Bułgaria)	Zamach samobójczy na autokar z turystami z Izraela; autobus eksplodował przed lotniskiem

Ź r ó d ł o: opracowanie własne.

darczego kraju i obalenia rządu. Akty przemocy miały miejsce podczas rejsów po Nilu, w Kairze (m.in. w kwietniu fundamentaliści islamscy ostrzelali przed hotelem turystów greckich, myląc ich z grupą izraelską; zginęło 18 osób), Hurgadzie, w prowincji Asjot w Górnym Egipcie. W latach 1992–1997 zginęło w Egipcie ponad 90 obcokrajowców. W rok po rozpoczęciu kampanii terroru, w 1993 r., wpływy z turystyki spadły o połowę, tj. o 1,5 mld dolarów (*Encyklopedia terroryzmu* 2002, s. 403). Do najkrwawszych zamachów w Egipcie doszło w Luksorze (17 listopada 1997 r. przed kompleksem świątyń Deir el-Bahari miał miejsce atak członków Grupy Islamskiej na turystów; zginęły 62 osoby), Tabie (w październiku 2004 r. 34 ofiary śmiertelne ataków bombowych) i w Sharm el-Sheikh (23 lipca 2005 r. w wyniku wybuchów bomb zginęło 88 osób, a ponad 200 zostało rannych).

Ataki na turystów miały miejsce również w innych regionach świata. 16 maja 2003 r. w Casablance w Maroku w wyniku serii samobójczych zamachów bombo-

wych terrorystów z grupy Jihadia Salafia zginęło 33 cywilów, w tym zagraniczni turyści. 18 stycznia 2012 r. uzbrojeni napastnicy na północy Etiopii zaatakowali grupę europejskich turystów, zabijając pięciu, raniąc dwóch i porywając kolejnych dwóch. W archiwach prasowych można odnaleźć wiele informacji na temat ataków na turystów lub ich porwań, np. na Bali (w 2002 r. zamachy bombowe), w Islamabadzie, Bombaju i w wielu innych częściach świata, gdzie europejscy turyści zostali zaatakowani przez fundamentalistów islamskich, mających na celu zastraszenie i zniechęcenie do przyjazdów. Przykładem wyłączenia obszaru dla turystyki w ostatnich latach jest jedna z najważniejszych atrakcji turystycznych w Pakistanie – Dolina Swat, która okazała się być również jednym z najważniejszych celów Al Kaidy, tym samym znany obszar trekkingu wysokogórskiego w północnym Pakistanie oraz brama do najwyższych partii Himalajów zostały zamknięte dla ruchu turystycznego. Najtragiczniejszy w historii atak terrory-

styczny na himalaistów miał miejsce w czerwcu 2013 r. w bazie pod Nanga Parbat, w konsekwencji którego zginęło 10 obcokrajowców.

Najczęstszą metodą działania terrorystów są zamachy bombowe, ale w latach 70. XX w. popularną metodą stały się uprowadzenia zakładników oraz porwania samolotów i statków dające dostęp do środków masowego przekazu (tab. 2).

Do spektakularnych porwań zakładników zaliczyć można uprowadzenie w 1970 r. przez Ludowy Front Wyzwolenia Palestyny pięciu samolotów i wysadzenie trzech z nich na lotnisku Dawson's Field w Jordanii czy uprowadzenie w 1985 r. na Morzu Śródziemnym statku turystycznego Achille Lauro.

W latach 1968–1972 terroryści palestyńscy porwali 12 samolotów. W latach 1969–1981 doszło na świecie do ponad 550 porwań samolotów (*Encyklopedia terroryzmu* 2002, s. 225–226), w tym wielokrotnie z turystami na pokładzie. Spadek liczby porwań nastąpił w drugiej połowie lat 80. przede wszystkim ze względu na rozwój środków bezpieczeństwa w lotnictwie. W latach 1969–1994 porwano 850 samolotów, ofiarą padło 50 tys. ludzi, w tym 600 straciło życie (STRZEMIE-NIECKI 1994, s. 51).

Większość ataków na turystów miała lub ma miejsce w najbiedniejszych krajach świata, gdzie turystyka odgrywa kluczową rolę w lokalnej gospodarce. Terroryści chcąc zniechęcić turystów do przyjazdu jednocześnie blokują rozwój gospodarczy i społeczny danego regionu. Turystyka międzynarodowa jest sektorem, który bazuje na kontaktach międzyludzkich i dialogu międzykulturowym. Sukces w turystyce potrzebuje stabilności politycznej, pokoju i bezpieczeństwa, z tego względu międzynarodowy terroryzm wywołuje negatywne skutki gospodarcze, polityczne i społeczne, w szczególności w turystyce międzynarodowej (BACZWAROW, NAPIERAŁA 2002). Potwierdzają to przykłady największych zamachów terrorystycznych godzących bezpośrednio lub pośrednio w gospodarkę turystyczną. Przełom wieków XX i XXI zapisał najbardziej krwawe akty terroru, takie jak ataki terrorystyczne w Egipcie w latach 90. i 2004–2005, największy w historii zamach terrorystyczny z wykorzystaniem samolotów pasażerskich we wrześniu 2001 r. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej czy najtragiczniejsze zamachy współczesnej Europy – w Madrycie w 2004 r. i w Londynie w 2005 r.

T a b e l a 2. Wybrane ataki terrorystyczne na samoloty pasażerskie i terminale lotnisk, w których ucierpieli turyści

Data	Nazwa linii lotniczych/ lotnisko	Opis (grupa terrorystyczna)
12.10.1967	Cyprus Airways	Katastrofa samolotu de Havilland DH 106 Comet, lot 284, w wyniku wybuchu bomby
28.07.1968	EL AL	Porwanie pierwszego samolotu izraelskiego (Ludowy Front Wyzwolenia Palestyny)
21.02.1970	Swissair	Katastrofa samolotu Convair 990, lot 330, w wyniku wybuchu bomby w luku bagażowym (Ludowy Front Wyzwolenia Palestyny)
6–9.09. 1970	EIAl, Swissair, BOAC, TWA, Pan Am	Porwanie pięciu samolotów i wysadzenie trzech z nich na lotnisku Dawsons Field w Jordanii (Ludowy Front Wyzwolenia Palestyny)
26.01.1972	Jugoslovenski Aerotransport,	Katastrofa samolotu McDonnell Douglas DC-9 w wyniku wybuchu bomby w luku bagażowym (Utaszy)
30.05.1972	Lod (Izrael)	Masakra na lotnisku Lod (Japońska Armia Czerwona)
27.06.1976	Air France	Uprowadzenie samolotu Airbus A-300, lot 139 (Ludowy Front Wyzwolenia Palestyny)
07.09.1974	TWA	Katastrofa samolotu w wyniku wybuchu bomby (Ludowy Front Wyzwolenia Palestyny)
13.10.1977	Lufthansa	Uprowadzenie samolotu Boeing 737 (Ludowy Front Wyzwolenia Palestyny)
12.02.1979	Air Rhodesia	Zestrzelony samolot Vickers Viscount, lot 825 (ZIPRA)
07.08.1982	Ankara (Turcja)	Podłożenie bomby na lotnisku w Ankarze (ASALA)
23.06.1985	Air India	Katastrofa samolotu Boeinga 747, lot 182, w wyniku wybuchu bomby (Babbar Khalsa)
23.11.1985	Egypt Air	Uprowadzenie samolotu (Grupa Abu Nidala)
27.12.1985	Wiedeń (Austria), Rzym (Włochy)	Zamachy na lotniskach (Grupa Abu Nidala)
25.12.1986	Iraqi Airways	Uprowadzenie i katastrofa samolotu
29.11.1986	Korean Air	Katastrofa samolotu Boeing 747, lot 858, w wyniku wybuchu bomby (agenci Pn. Korei)
21.12.1988	Pan American World Airways (Lockerbie)	Katastrofa samolotu Boeing 747, lot 103, w wyniku wybuchu bomby (agenci libijscy)
19.09.1989	UTA	Katastrofa samolotu McDonnell Douglas DC-10, lot 772, w wyniku wybuchu bomby (Libia)
24.12.1994	Air France	Uprowadzenie samolotu (Zbrojna Grupa Islamska)
23.11.1996	Ethiopian Airlines	Uprowadzenie i katastrofa samolotu Boeing 767, lot 961 (etiopski terroryści)
11.09.2001	United Airlines, American Airlines	Uprowadzenie czterech samolotów amerykańskich linii lotniczych i ich katastrofy (Al Kaida)

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki badań przeprowadzonych w Jordani w grupie zagranicznych turystów z sześciu kontynentów (ALSARAYREH, JAWABREH, HELALAT 2010, s. 157) wskazują na polityczną niestabilność jako istotny czynnik oddziałujący na turystykę. Wojny między krajami są destrukcyjne nie tylko dla gospodarki turystycznej walczących państw, ale również dla krajów sąsiednich. Potwierdzeniem mogą być wojny w Zatoce Perskiej w latach 1991 i 2003. Ruch turystyczny został prawie całkowicie ograniczony zarówno w Iraku, jak również w krajach sąsiednich, takich jak Jordania i Syria. Podobnie niestabilna sytuacja w Palestynie, Syrii i Iranie ogranicza ruch turystyczny do Izraela. Oprócz bezpośrednich zagrożeń dla turystów, niszczenia infrastruktury turystycznej i historycznych atrakcji, konflikty i akty terroru mają również długofalowy wpływ na wizerunek kraju lub regionu. Turystyka jest zawsze jedną z pierwszych ofiar zbrojnych konfliktów i aktów przemocy oraz jednym z głównych sektorów gospodarki, na jaki mają wpływ wojny, działania terrorystyczne lub niestabilność polityczna. Powołując się na cytowane wyżej wyniki badań można stwierdzić, że aż 78% respondentów pytało o sytuację polityczną w kraju przed wizytą w nim, a 61% respondentów posłuchało politycznych ostrzeżeń, aby nie wybierać się do określonego kraju w trakcie kryzysu.

Wymiernymi korzyściami zamachów na turystów są dla terrorystów: gwarancja rozgłosu; szkodzenie rozwojowi branży turystycznej i jednocześnie całej gospodarce, powodujące napięcia społeczne i osłabiające tym samym władze danego kraju; brak ryzyka utraty poparcia ludności miejscowej ze względu na nieakceptowane i budzące głęboki sprzeciw zachowania turystów wynikające z różnic kulturowych oraz wskazanie na nierówności pomiędzy krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się, czego symbolem jest luksusowa baza hotelowa; dodatkowo sektor turystyczny jest relatywnie łatwym celem ataków.

Biorąc pod uwagę celowość ataków terrorystycznych na turystów można wyróżnić kategorie ataków ze względu na: 1) miejsce – atak w docelowym miejscu wypoczynku lub w strefie tranzytowej między miejscem zamieszkania a miejscem wypoczynku (np. na lotniskach lub w środkach transportu), 2) cel – w trakcie ataku turysta jest bezpośrednim celem albo przypadkową ofiarą, 3) rozgłos – informacja o ataku wstrzymuje lub ogranicza ruch turystyczny do miejsca, w którym do niego doszło.

Turysta jest wielokrotnie przypadkową ofiarą ataku. Może zdarzyć się jednak, że terroryści atakują wcześniej ustaloną grupę turystów lub turystów indywidualnych, według przemyślanego planu, w celu uzyskania konkretnych korzyści, nierzadko korzyści majątkowych (porwanie i zagrożenie straceniem zakładników dla okupu). Najczęściej są to kraje, w któ-

rych mają miejsce konflikty na tle gospodarczym, etnicznym, politycznym czy religijnym. Przykłady płyną z Turcji, Izraela, Palestyny, krajów Bliskiego Wschodu i Afryki, Peru, Meksyku i z pozostałych krajów Ameryki Łacińskiej, Sri Lanki, Filipin i innych państw Azji.

Obowiązek ostrzeżenia podróżnych przed zagrożeniami wynika m.in. z *Globalnego kodeksu etyki w turystyce*, który został przyjęty uchwałą A/RES/406 podczas XIII Zgromadzenia Ogólnego Światowej Organizacji Turystyki w Santiago w 1999 r. i oficjalnie uznany przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 21 grudnia 2001 r. w drodze uchwały A/RES/56/212. Jest to zbiór podstawowych zasad, których celem jest wskazywanie rozwiązań podmiotom uczestniczącym w rozwoju turystyki, m.in. administracji państwowej, społecznościom lokalnym, jednostkom organizacyjnym branży turystycznej, jak również turystom, tak aby rozwój ten odbywał się w sposób stabilny i odpowiedzialny. Kodeks etyki odnosi się do zjawisk związanych z handlem, bezpieczeństwem i problemami humanitarnymi, które oddziałują w różnorodny sposób na turystykę. Zadaniem odpowiednich władz jest zapewnienie bezpieczeństwa turystom i osobom odwiedzającym oraz ich mieniu. Ze szczególną uwagą należy podchodzić do bezpieczeństwa turystów zagranicznych, którzy są szczególnie narażeni na wszelkiego rodzaju niebezpieczeństwa. Władze winny zapewnić im łatwy dostęp do informacji, ochronę, bezpieczeństwo, ubezpieczenie oraz pomoc w razie potrzeby. Każdy atak, napaść, porwanie lub groźby skierowane wobec turystów lub pracowników branży turystycznej, a także umyślne niszczenie obiektów turystycznych, dziedzictwa kulturowego lub przyrodniczego winny być bezwzględnie ścigane i karane zgodnie z odpowiednim ustawodawstwem krajowym (*Globalny kodeks etyki w turystyce*, art. 1, pkt 4).

Nawet przy zachowaniu odpowiednich środków bezpieczeństwa w sektorze podróży i turystyki nie można całkowicie wyeliminować zagrożenia terrorystycznego. W złagodzeniu społecznych i gospodarczych konsekwencji ataków terrorystycznych z pewnością może pomóc działalność odpowiednio przygotowanych służb. Jednocześnie ważne jest, aby umacniać i upowszechniać pozytywne efekty turystyki przynoszącej korzyści finansowe zarówno ludności miejscowej, jak i systemowi społeczno-gospodarczemu państwa potrzebującego pomocy w stabilizacji polityczno-ekonomicznej. Podróże i turystyka przyczyniają się do osłabienia czynników prowadzących do terroryzmu poprzez wspieranie rozwoju społeczno-gospodarczego, tworzenie możliwości zatrudnienia oraz budowanie atmosfery wzajemnego zrozumienia i tolerancji.

3. PAMIĘĆ O LUDOBÓJSTWIE I TERRORZE JAKO STYMULATOR RUCHU TURYSTYCZNEGO

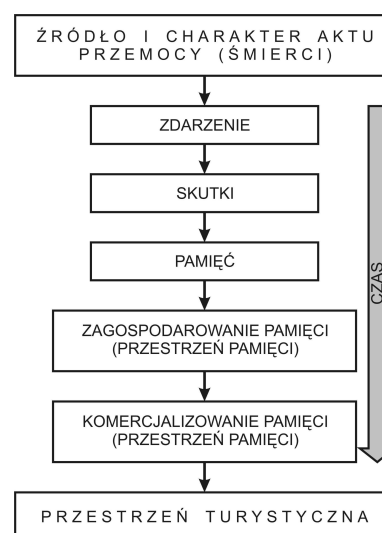
B. BOLECHÓW (2002, s. 17) zwraca uwagę na subiektywne rozumienie niewinności i winy ofiar terroru. Winnymi mogą być turyści, ponieważ wspierają finansowo reżim, podobnie jak winą może być przynależność etniczna albo klasowa ofiar. Niektóre formy terroryzmu związane są z uderzeniem w ludzi niezangażowanych bezpośrednio w konflikt, ale zaangażowaniem może być chociażby wspieranie gospodarki poprzez przyjazd turystyczny. Wobec tego ten, kto dla jednych jest terrorystą, dla innych jest bojownikiem o wolność. Z tej perspektywy obiekty dokumentujące terror mogą być pomnikami zbrodni i jednocześnie chwały. Rozumienie terroryzmu jest bardzo trudne, choć z perspektywy Zachodu jednoznacznie terroryzm jest zbrodnią.

Polityka terroru to świadomie stosowana przez państwo na własnym terytorium (poprzez jego wyspecjalizowane agendy) przemyślana i długofalowa taktyka, mająca cele polityczne. Do elementów polityki terroru zaliczyć można aresztowania, wysiedlenia, tortury, egzekucje itp., czyli łamanie praw człowieka w masowej skali, zwane zbrodnią przeciwko ludzkości. Polityka taka jest niekiedy składową oficjalnej wykładni ideologii państwa, wspieranej przez obowiązujące na jego terytorium prawo (BOLECHÓW 2002, s. 27). Konsekwencją terroru są miejsca upamiętniające zbrodnie, z czasem organizowane w muzea, mauzolea, miejsca pamięci odwiedzane w różnych celach przez rodziny ofiar, miejscową ludność lub turystów.

Podróże do miejsc historycznie związanych z konfliktami zbrojnymi stały się popularne już w wieku XIX. Jednak dopiero w drugiej połowie XX w. tak organizatorzy przestrzeni turystycznej, jak i sami turyści zaczęli traktować cmentarze, pomniki i miejsca dokumentujące akty przemocy w kategoriach atrakcji turystycznych. W celu upamiętnienia terroru lub innej zbrodni organizowana jest przestrzeń pamięci, która może podlegać komercjalizacji, tym samym przekształcając się w przestrzeń turystyczną i produkt turystyczny (rys. 2).

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat odnotowano niezwykłą modę na nowy rodzaj muzeów, jakimi są muzea-pomniki. Ich celem jest uczczenie, upamiętnienie, udokumentowanie i badanie historii przemocy (WILLIAMS 2007). W Europie powstały liczne muzea i miejsca upamiętniające ludobójstwa XX w. W Polsce do grupy najbardziej znanych i najczęściej odwiedzanych należą muzea upamiętniające ofiary zbrodni wojennych z lat 1939–1945, m.in. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, były obóz jeniecki

(więzienie) na górze Święty Krzyż w Górach Świętokrzyskich czy nowo organizowane Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie. W latach 90. po zmianach ustrojowych pojawiły się izby pamięci zbrodni stalinowskich (np. Oddział Muzeum Historycznego Miasta Krakowa ze stałą wystawą „Krakowianie wobec terroru 1939–1945–1956”) i muzea walki zbrojnej Polski Podziemnej (m.in. nowoczesne i interaktywne Muzeum Powstania Warszawskiego), choć nadal nie zostało zorganizowane w Polsce centralne muzeum zbrodni stalinowskich.

Rys. 2. Proces turystycznego wykorzystania aktu przemocy w perspektywie czasu
Źródło: opracowanie własne

Muzea-pomniki zagłady i ludobójstwa są stosunkowo popularne na świecie, co wiąże się z zainteresowaniem społeczeństw swym dziedzictwem i niejednokrotnie tragiczną historią. Najciekawsze tego typu obiekty, stanowiące jednocześnie ważny cel wycieczek turystycznych, to m.in. Muzeum Historii Holokaustu Yad Vashem w Tel Awiwie (Izrael), w Erewaniu Muzeum Ludobójstwa Ormian – Cernakaberd (Armenia), Pola Śmierci – grupa kilkudziesięciu pomników, muzeów i parków pamięci w Kambodży (m.in. Tuol Sleng, Choeung Ek), Kigali Memorial Center w Rwandzie, na Bałkanach Cmentarz-Pomnik Ofiar Masakry w Srebrenicy w Potočarach. Muzeum Topografii Terroru w Berlinie (Topographie des Terrors) upamiętnia ofiary gestapo i SS. W Budapeszcie znajduje się Muzeum Represji Komunistycznych – Dom Terroru (Terror Háza Múzeum), upamiętniające ofiary to-

talitaryzmu na Węgrzech w latach 1945–1956. Muzeum i Pomnik „Czerwonego Terroru” (Red Terror Martyrs Memorial Museum) w Addis Abbabie w Etiopii jest upamiętnieniem ofiar junty wojskowej z lat 1974–1978.

Muzeum techniki terrorystycznej Hezbollahu w Mlicie w Libanie (Hezbollah's Terror Tech Museum) jest nowoczesnym muzeum, będącym wizytówką działalności terrorystycznej i zbrojnej Hezbollahu. Muzeum Antyterrorystyczne w Denver w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej (The Counterterrorism Education Learning Lab), otwarte w 2009 r., jest nowoczesnym centrum poświęconym edukacji w zakresie działalności antyterrorystycznej. Muzeum „Narodowy Pomnik Oklachama City” (Oklahoma City National Memorial) poświęcone zostało ofiarom zamachu bombowego w 1995 r., w którym można oglądać oryginalne eksponaty świadczące o tragedii. W trakcie organizacji jest Muzeum-Pomnik Ofiar Zamachów z 11 września 2001 r. oraz 26 lutego 1993 r. na Światowe Centrum Handlu (WTC) w Nowym Jorku „The 9/11 Memorial”, które już jest jedną z głównych atrakcji turystycznych Nowego Jorku.

Nowoczesne interaktywne muzea, na miarę XXI w., gromadzą pamiątki, artefakty dokumentują zdarzenia, upamiętniają ofiary, edukują często przy wykorzystaniu najnowocześniejszych technik audiowizualnych. Właśnie ze względu na formę prezentacji oraz znaczenie edukacyjne muzea te są atrakcjami turystycznymi i wielokrotnie uznać można je za produkt turystyczny lub składowe większego produktu turystycznego.

Zainteresowanie obiektami dokumentującymi akty masowej zbrodni i terroryzmu wynika z wielu potrzeb realizowanych w trakcie wizyty. Najczęściej jest to połączenie poznania dziedzictwa i walorów kulturowych z poznaniem historycznych faktów, czyli motywy poznawczy i edukacyjny. Ale jednym z motywów jest również motyw emocji, zarówno w sferze *sacrum* – utożsamiania się z tragedią i cierpieniem ofiar, jak i *profanum* – poczucia strachu i doznanie silnych bodźców psychicznych poprzez m.in. informację, obraz i dźwięk. Zainteresowanie śmiercią wynika z jej nieobecności w życiu codziennym przeciętnego turysty, przy jednoczesnej obecności w mediach, filmie, książkach, co wzbudza podświadome lub świadome zainteresowanie wielu osób tym tematem.

W Polsce brak jest – z wyjątkiem nielicznych przykładów wystaw – obiektów dokumentujących współczesny terror, poza liczną grupą miejsc upamiętniających terror nazistowski i stalinowski (ŁABUSZEWSKI 2012). Do grupy muzeów dokumentujących terror i ludobójstwo zaliczyć można muzea zorganizowane na terenach byłych obozów koncentracyjnych, zagłady i jenieckich. Najbardziej znanym w Polsce muzeum tego typu jest Państwowe Muzeum Auschwitz-Bir-

kenau w Oświęcimiu, prezentujące nie tylko dowody ludobójstwa i zagłady ludności żydowskiej (*Szoah*), ale również metody terroru wobec ludności cywilnej, stosowane przez nazistów.

Przeprowadzone badania nad motywami odwiedzin Muzeum Auschwitz-Birkenau (BERBEKA, red. 2012) potwierdzają stawiane wcześniej tezy. Połowa badanych stwierdziła, że muzeum jest jednym z punktów na trasie wycieczki turystycznej, wskazując na istotną atrakcyjność turystyczną miejsca i istotną wagę obiektu jako produktu turystycznego, podnosząc konkurencyjność turystyczną regionu małopolskiego. Większość respondentów, mówiąc o motywach wizyty, wyróżniła potrzebę poznania historii obozu, pamięć o ofiarach i oddanie im hołdu. Natomiast po wizycie turyści wskazywali najczęściej na poczucie smutku, refleksji, wzruszenia, przy jednoczesnym wzbudzeniu szacunku do życia, uwrażliwieniu na cierpienie ludzkie i ludobójstwo. Przyniesione wyniki badań potwierdzają zarówno pedagogiczny, jak i andragogiczny efekt wizyty turystycznej w historycznej przestrzeni śmierci.

4. LUDOBÓJSTWO I TERROR JAKO PRZEDMIOT ZAINTERESOWANIA TURYSTY

Należy zwrócić uwagę na fakt niejednorodności w ocenie podróży turystycznych do miejsc związanych z aktem terroru i ludobójstwa. Pamiętać należy o komercyjnym charakterze wykorzystania skutków terroru i ludobójstwa do celów turystycznych, nie zawsze ocenianym pozytywnie. Niestety ruch turystyczny generuje również niepożądane dysfunkcje tanaturystyki, które wynikać mogą z powierzchownego poznania przestrzeni śmierci traktowanej jako niechcianą, naładowaną negatywnymi emocjami przestrzeń. Przestrzeń śmierci może również być traktowana jako miejsce kontaktu z popkulturowym wizerunkiem śmierci. Ruch turystyczny może prowadzić do nadmiernego i niepożądanego eksploatowania tej przestrzeni, jej uprzedmiotowienia i profanacji.

Forma przedstawienia śmierci i sposób narracji faktu historycznego są bardzo ważne dla interpretacji zdarzenia i miejsca odwiedzanego. Autentyczność przekazu o śmierci i jego odbiór, następujący w wyniku recepcji bodźców zewnętrznych, mają istotne znaczenie w zrozumieniu przyczyn i skutków określonej śmierci (STONE 2012). W przestrzeniach śmierci odwiedzanych poznawczo śmierć jest przedstawiana w taki sposób, aby poprzez doświadczenia turysty została przez niego w określony sposób „skonsumowana”. Poprzez zapewnienie odpowiedniej narracji i jej

oprawy organizator „przestrzeni pamięci o śmierci” może zrealizować wcześniej postawione cele. W zależności od tego, czy cele są edukacyjne czy rozrywkowe forma przekazu będzie odmienna, choć za każdym razem może być nastawiona na wywołanie określonych reakcji odbiorcy, często drastycznych – szoku, odrazy, strachu, smutku itp. W obiektach dokumentujących terror i ludobójstwo istotny jest przekaz edukacyjny w postaci obrazowego uświadomienia odbiorcy, w jakich warunkach, na jakich zasadach odbywała się zbrodnia. Celem tego przekazu jest nauka historii, zachowanie zdarzenia w pamięci, ale jednocześnie kształcenie określonych postaw społecznych. Oczywiście dyskusyjne jest stawianie tezy wskazującej na rozrywkowy charakter motywów odwiedzania opisywanych miejsc. Jednak wiele tego typu wizyt odbywa się w trakcie dłuższych pobytów wypoczynkowych lub podróży turystycznych, a odwiedzane miejsca pamięci-muzea traktowane są jako kolejne atrakcje turystyczne lub składowe większych produktów turystycznych. Pomijając aspekt etyczny miejsca takie, jak Auschwitz-Birkenau, Strefa Zero, Toul Sleng, odwiedzane są również jako element „mrocznej rozrywki” (STONE 2009).

Organizowanie zajęć dydaktycznych lub wychowawczych w określonych przestrzeniach śmierci wzmacnia przekaz historyczny, światopoglądowy, religijny czy socjalizacyjny (TANAŚ 2011). Nauka historii w miejscach upamiętniających śmierć jest niewątpliwie działaniem krajoznawczym, ponieważ poznanie dziedzictwa kulturowego następuje poprzez bezpośredni kontakt z przestrzenią symboliczną. W ten sposób może być wsparty proces budowania tożsamości narodowej i postaw patriotycznych. Celem poznawczego odwiedzania przestrzeni śmierci, z perspektywy problematyki pedagogicznej i edukacyjnej, jest m.in. uświadamianie człowieka poprzez przekazanie wzorów zachowania wobec śmierci, jej symboliki (TANAŚ 2012). Efektem tego może być zrozumienie potrzeby organizowania infrastruktury turystycznej służącej propagowaniu wiedzy historycznej, a także zrozumienie działań instytucji pracujących na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego oraz pamięci o tragicznych wydarzeniach.

5. PODSUMOWANIE

Autor w artykule starał się wykazać wpływ aktów terroru i zbrodni wojennych na regresję i rozwój turystyki poznawczej. Terroryzm, jak wykazano wcześniej, jest barierą rozwoju przestrzeni turystycznej i gospodarki turystycznej. Wpływa na ograniczenie lub zahamowanie ruchu turystycznego na obszarach,

w których dochodzi do aktów przemocy wobec turystów. Z czasem jednak zbrodnia i pamięć o ofiarach, w wyniku działań dokumentujących i upamiętniających, kształtowania się przestrzeni pamięci, może stać się impulsem do odwiedzin memoratywnych, poznawczych i innych w ramach podróży turystycznych lub krajoznawczych.

Podane przykłady zamachów terrorystycznych, w których przypadkowymi lub zamierzonymi ofiarami byli turyści, wskazują na wagę problemu na obszarach niestabilnych politycznie i gospodarczo. Terroryzm godzi w rozwój gospodarczy, bowiem hamuje zainteresowanie turystyczne obszarami o ograniczonych możliwościach zapewnienia bezpieczeństwa osobom przyjezdnym, ale dysponujących wybitnymi walorami wypoczynkowymi i poznawczymi. Należy prognozować, w oparciu o statystyki i aktualną światową sytuację polityczną, że niestety wiele obszarów atrakcyjnych turystycznie jest lub będzie wyłączone z obszarów recepcji turystycznej. Jednocześnie przykłady organizowania nowych produktów turystycznych, bazujących na śmierci jako elemencie dziedzictwa kulturowego i historycznego, zlokalizowanych w przestrzeniach śmierci, spełniających oczekiwania różnych grup odbiorców, stanowiąc będą o potencjale krajoznawczym i turystycznym określonych obszarów.

BIBLIOGRAFIA

- ALSARAYREH M., JAWABREH O., HELALAT M., 2010, *The Influence of Terrorism on the International Tourism Activities*, „European Journal of Social Sciences”, 13/1, s. 145-160.
- BACZWAROW M., NAPIERAŁA T., 2002, *Wpływ wydarzeń 11 września 2001 r. na turystykę światową*, „Turystyka i Hotelarstwo”, 1, s. 75-90.
- BEECH J., 2009, *Genocide tourism*, [w:] R. Sharpley, P.R. Stone (red.), *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism*, Channel View Publications, Bristol, s. 207-223.
- BERBEKA J. (red.), 2012, *Turystyka martyrologiczna w Polsce na przykładzie Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau*, Proksernia, Kraków, ss. 177.
- BOLECHÓW B., 2002, *Terroryzm w świecie podwubiegunowym*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, ss. 539.
- BRUNETEAU B., 2005, *Wiek ludobójstwa*, Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki”, Warszawa, ss. 224.
- EDMONDS CH., MAK J., 2006, *Terrorism and Tourism in the Asia Pacific Region: Is Travel and Tourism in a New World after 9/11?*, East-West Center Working Papers. Economics Series, 86, ss. 29.
- Encyklopedia terroryzmu*, Muza S.A., Wyd. Bellona, Warszawa, ss. 745.
- Globalny kodeks etyki w turystyce (Global Code of Ethics for Tourism)*, rezolucja A/RES/406(XIII), Santiago, Chile, 27.09.-1.10.1999.
- LENNON J., FOLEY M., 2000, *Dark tourism: The attraction of death and disaster*, Continuum, London, ss. 184.
- ŁABUSZEWSKI T. (red.), 2012, *Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944-1956*, IPN, Warszawa, ss. 632.

- SHARPLEY R., STONE P.R. (red.), 2009, *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*, Aspects of Tourism Series, Channel View Publications, Bristol, ss. 275.
- SEATON A., 1996, *Guided by the dark: From thanatopsis to thana-tourism*, „International Journal of Heritage Studies”, 2(4), s. 234-244.
- STONE P.R., 2009, *Dark Tourism: Morality and New Moral Spaces*, [w:] R. Sharpley, P.R. Stone (red.), *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism*, Channel View Publications, Bristol, s. 56-74.
- STONE P.R., 2011, *Dark tourism: towards a new post-disciplinary research agenda*, „International Journal of Tourism Anthropology”, 1(3/4), s. 318-332.
- STONE P.R., 2012, *Dark Tourism and Significant Other Death: Towards a model of mortality mediation*, „Annals of Tourism Research”, 39(3), s. 1565-1587.
- STRZEMIENIECKI R., 1994, *Powrót bombardierów*, „Wprost”, 11/09, s. 51.
- TANAŚ S., 2006, *Tanatoturystyka – kontrowersyjne oblicze turystyki kulturowej*, „Peregrinus Cracoviensis”, 17.
- TANAŚ S., 2011, *Pamięć i śmierć w przestrzeni turystycznej*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii*, 15, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, 267, s. 129-137.
- TANAŚ S., 2012, *Edukacyjne i wychowawcze aspekty tanatoturystyki*, [w:] Z. Rudnicki (red.), *Ars moriendi. Ars vivendi. Ars educandi*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań, s. 427-442.
- UNWTO *Tourism Highlights*, 2012, Edition.
- UNWTO *World Tourism Barometr*, 11, January 2013.
- WILLIAMS P., 2007, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, Berg Publishers, ss. 236.
-